

Декабристи на Україні

З приводу сторіччя їх повстання на Україні — 1825 — 1925 р. ¹⁾

І. ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

Сьогодні 10 січня 1925 р. славетня річниця — сторічний ювілей озброєного повстання Чернігівського полку під проводом члена Південного товариства декабристів на Україні Сергія Івановича Муравйова-Апостола: 29-го грудня 1825 року по старому стилю, а 10-го січня 1826 року по новому — він підняв прапор повстання проти тодішнього самодержавного режиму і виступив з Чернігівським полком, де був підполковником, з Василькова (в Київській губ.) на Житомир та Київ, щоб поширити цей військовий рух на всю Західню Україну і — що найхарактерніше — цей виступ був зроблений вже після ліквідації невдалого повстання північних декабристів 14 грудня (27-го по новому стилю) на Сенатському плацу в Петербурзі. До недавнього часу усім була відома лише дата 14-го грудня — організований північними декабристами виступ військових частин на Сенатському плацу, що розстріляні були новим імператором Миколою І-м гарматним вогнем — цим актом жорстокости й розпочалося огидне царювання цього фельдфебеля на троні, як називає його Т. Шевченко. Наукова література також звертала, коли не виключну, то головну увагу на цей бунт 14-го грудня і на Північне товариство декабристів, що його підготувало і що взагалі вело пропаганду своїх ідей серед тогочасного суспільства на півночі, в тодішніх центрах — Петербурзі та Москві. Що-ж до виступу Чернігівського полку 29 грудня на Київщині, — а цей виступ треба ставити поруч виступу в Петербурзі, — а також до історії декабристського руху на Україні, що ним керували засновані тут два декабристських товариства — Південне й Сполучених Слов'ян — то на них не зверталось відповідної уваги — було видано і — мало документів (і офіціальних і приватних), і мало розвідок ¹⁾. І лише в наші часи зацікавилися питанням про декабристів на Україні ²⁾. Харків ³⁾ відгукнеться двома збірниками, що вийдуть під моїм редагуванням ⁴⁾. І це для України в порівнянні з тим, що видає один лише Центральні РСФРР, занадто мало, коли згадати, що УСРР одержує майже третину усього всесоюзного бюджету на свою освіту. Бажано було-б, щоб ми спромоглися ще на які-небудь видання матеріялів про південних декабристів — і такі матеріяли у нас є — аби

¹⁾ Публічна промова на зібранні наукових робітників в Будинку Вченого у Харкові.

були кошти на їх видання⁵⁾. Мляво відгукнулася Україна також і на пропаганду про перше повстання на Україні в початку XIX ст. серед широких пролетарських мас: лише Істпарт у Києві організував (і дуже добру) виставку, присвячену декабристам на Україні, а в Харкові, де є музей революції і в ньому декабристський відділ (правда, на жаль, дуже убогий) нічого з цього боку не було зроблено. Побажаймо, щоб ця прогалина в столиці Радянської України була заповнена, щоб взагалі що до науки і культури ми не одставали од РСФРР.

РСФРР дає нам зразок і в справі про декабристів: проф. М. Н. Покровський, що являється ініціатором видань Центрархіва, що стоїть на чолі наукового марксистського руху по російській історії, не тільки зрозумів конечну потребу видати цілий *Corpus* архівних матеріалів про декабристів, матеріалів, що зосереджені нині в архівосхованках Центрарха, а й має величезну заслугу перед наукою, що встановив правильне відношення до декабристської революції і політичного значіння її для сучасного радянського суспільства, в тому числі й партійного. Ця дворянсько-буржуазна революція 1825 р., на його погляд, була першим виступом проти самодержавства і тогочасного державного і соціального укладу, і тому, казав він, треба буде спом'янути її сторічну річницю. Другою заслугою М. Н. Покровського являється те, що він дуже яскраво підкреслив різницю в ідеології і тактиці обох рухів — північного і південного, і оддав перевагу останньому з боку його революційності. На його думку, річниця повстання Чернігівського полку має навіть більше ювілейне значіння, ніж виступ на Сенатському плацу в Петербурзі. Нарешті, М. Н. Покровському належить ще й та заслуга, що він поставив історичну тему про декабристський рух на соціологічний ґрунт — указав на його соціально-економічну базу — на дворянсько-поміщицьке господарство тих часів з його кріпацькою працею.

II. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ

І коли ми ставимо перед собою спеціальне питання про рух декабристів на Україні, то і нам потрібно перш за все вияснити таку соціально-економічну базу відносно України, а також і ідеологію українського суспільства, що була передумовою ідеології південних декабристів. Це питання дуже мало розроблене і одночасно дуже широке, щоб його можна було поставити тут по суті справи. І тому я обмежуся лише тезами своєї спеціальної розвідки „Уваги до генези декабристського руху на Україні“, що друкується в збірнику Укрцентрархіва, не доводячи їх одначе відповідними доказами й ілюстраціями.

Перша чверть XIX ст. являється в історії України добою дворянсько-поміщицького ладу, що був утворений на його економічній базі, головним чином, на кріпацькій праці. На одному боці стояла соціально і економічно пригнічена класа селянства з його окремими шарами, що підходили до дрібної буржуазії, на другому — дворянсько-поміщицька класа, що в її руках була земля, знаряддя виробництва, даремна праця кріпаків і влада, оскільки вона належала до пра-

в'ящої бюрократії. До першої класи належали мільйони, до другої лише декілька тисяч чоловіка. Буржуазія мала порівнюючи невеличке число представників (крамарі, промисловці, заможні хазяї-ремісники). Хоч уже тоді була досить поширена і внутрішня — ярмаркова та базарна — і зовнішня торгівля, але велику роль в них відігравали посередники єврейські, великоросійські, польські і чужоземні крамарі (последні в південній Україні), а з місцевого населення тут активно виступали хазяї чумальких валок, заможні селяни, що посиляли свої вози в Крим по сіль. Як поміж цих трьох клас населення, так і в середині кожного з них існували соціально-економічні класові противенства між дворянством, селянством, буржуазією. Особливо великі противенства були між дворянами, землевласниками і кріпаками, що їм належали. В середині селянства помітні противенства між невольними кріпаками і вільними козаками або казенними селянами. Таке-ж розслоєння помічаємо і серед промислово-торгівельної буржуазії, між хазяями і прикажчиками, між ремісниками й їхніми учнями і т. инш. Верховна необмежена влада спиралася тоді головним чином на армію і дворянство усєї Росії, з якого виділялася бюрократія, що мала владу і в центральному і в місцевому управлінні. Одстоювала свої класові інтереси і буржуазія, особливо в сфері свободної торгівлі.

Основним ядром населення були кріпаки, що в сукупності своїй виносили в 8 губерніях тодішньої України, наприклад, 1803 року 2.310.357 чол. або інакше кажучи (за даними 1837 р.) од 34.31% (на Харківщині) до 68% (на Київщині) усього населення. Коли ми візьмемо найбільш панську поміщицьку губерню України 20-30 років — Київську губерню, то побачимо, що поміщиків було там лише 1266 чол., із них 537 мали пересічно до 100 душ кріпаків, 518 — до 500, 136 — до 1000 і 75 — більш як 1000 чоловіка. В більшості маєтків хазяїнували самі поміщики, а на Правобічній Україні бачимо багато посередників — посесорів і рандарів і там становище селян було ще гірше. Кріпаки відбували трьохденну панщину, — рідко коли оброк. Панщина були тягла, але були тяглі, півтяглі і піші (без худоби), городники, бобилі (без землі); на Київщині була найбільш розповсюджена категорія піших; хто переходив в ці злиденні категорії, того землю одбирав собі пан для збільшення своєї оранки. Це був процес пролетаризації кріпацького селянства і він ішов, особливо на Правобережжі досить помітно. Найгірше становище було місячників, немов дворових, що свого господарства не мали, а харчувалися від пана і на нього весь час працювали. Характерним соціальним явищем на Україні являлися Аракчєєвські військ-ві поселенці, що їх Герцен влучно назвав військовими кріпаками. Таким чином, на Україні утворилися немов три кріпацьких угруповання — поміщицькі, державно-казенні й військові поселенці. Серед цих усіх груп існувало велике незадоволення своїм соціально-економічним становищем. Воно було направлене проти трьох основ тогочасного державного і соціального укладу — поміщиків, військової влади і необмеженого самодержавства, що утворило і підтримувало цей лад.

Загальне незадоволення своїм становищем нижчих класів населення на Україні бачили і ті дворянські діти, що потім утворили

таємні товариства, щоб скинути самодержавство. Але й серед поміщиків, навіть кріпосників, було незадоволення становищем свого кріпацького господарства — їх не задовольняла мала продукційність кріпацької праці при збільшенні попиту на наш український хліб за - кордоном і при необхідності капіталізації і інтенсифікації їхніх господарств. Колонізація південної України з її чорноземом і посівами пшениці на вивіз, через знов збудовані Чорноморсько - Озівські пристані (Таганрог, Одеса) сприяла цьому поширенню у нас торговельного капіталу — і на 1815 — 1820 р. випадає і особливе збільшення цін на українське збіжжя на ринках Європи (головним чином Англії) і величезний попит на нього. Після 20 років настала тут криза. Але й піднесення, і криза поміщицького господарства на Україні мали своїм наслідком думку про необхідність в ньому змін в бік його більшої продуктивності, бо тодішні Наполеонівські війни і викликана ними континентальна система викликали фінансову кризу нашої грошової системи асигнацій і дорожнечу, а, значить, і необхідність підвищити доходи з маєтків. І ось найяскравішим пропагандистом нових способів поміщицького господарства і змін в кріпацьких відносинах поміщиків і кріпаків виступає перед нами поміщик Слобідсько - Української губернії, відомий основоположник Харківського Університету В. Н. Каразін. Суть його аграрних проектів полягає не в ліквідації кріпацтва, а в його зміні, що мусіла поліпшити матеріальний стан поміщиків на ґрунті підвищення грошових внесків кріпаків за ту землю, яку - б давали їм поміщики у постійну спадкову оренду, але з тим, щоб ця селянська земельна власність була обумовлена постійними на віки - вічні чиншовими внесками й ніколи не вийшла - б з поміщицької влади. А обов'язковим наслідком цього було - б збільшення праці для цих нових поміщицьких селян, бо вони повинні були - б за досить великий земельний наділ (8 десятин) працювати на користь поміщика більш, ніж раніш при трьохденній панщині. Одночасно Каразін прагнув і до технічної інтенсифікації поміщицького господарства, утворивши для цього з українських поміщиків філо - технічне товариство. Земельний проект Каразіна нагадує такий - же декабриста Якушкина і не являється одиноким серед інших. Але ці поміщицькі проекти не ліквідували кріпацтва й не віддавали поміщицькі землі кріпакам — і тому не могли задовольнити селян. І ось цей самий монархіст і кріпосник Каразін в своєму листі до Олександра 1 - го, з приводу бунту Семенівського гвардійського полку, пише йому, що „великі переміни зробилися і щоденно робляться в умах“ і день он, яко тать, прийде; і цьому сприяє само правительство. Можливо, передбачає він, що це протягнеться ще рік, або два, або й більше, але далі й висилати за Байкал буде неможливо.

ІІІ. НЕЗАДОВОЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИМ І СОЦІАЛЬНИМ ЛАДОМ МОЛОДОЇ РЕВОЛЮЦІЙНО НАСТРОЄНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА УКРАЇНІ

Декабризм утворився в дворянському й майже виключно в офіцерському осередкові, значить у дітей поміщиків - дворян, що після шкільного та домашнього виховування вступали офіцерами у військову

службу, а вже після цього поверталися до батьківщини. По визнанні самих декабристів — членів південних товариств — основні причини, що привели їх до декабристської ідеології, були подвійні — з одного боку те зло, що вони наочно бачили у себе дома, в сучасній дійсності, а з другого — те далеко краще, до чого вони придивлялися за кордоном, в походах з армією — або вчитували з відповідної політичної літератури. Великий вплив зробили на них тогочасні європейські революції з їх конституцією. А у себе дома вони бачили необмежене самодержавство, відсутність народнього представництва й єдиного рівного для всіх закону, привілеї станів, починаючи з головного дворянського, і, нарешті, огидне для них рабство в формі кріпацтва, що вже безпосередньо торкалося їх самих. Можливо було-б навести визнання про це багатьох декабристів на Україні, ми назвемо лише їхні прізвища — Пестеля, братів Муравйових-Апостолів, братів Борисових, Аврамова, Крюкова, Лорера-Усовського, Раєвського, Бестужева-Рюміна, Басаргіна й инш. Серед них ми бачимо і проводарів і рядових декабристів.

Головне місце в цих указах одведене тяжкому становищу салдат, кріпаків, військових поселенців. Проводарі майбутнього повстання О. Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін висловлювали надію, що їх підтримають не лише салдати, що вийшли з селянства, а й самі селяни. Організатор Товариства Сполучених Слов'ян Борисов 1-й (Андрій) так пояснив перед Слідчою Комісією причину того, що він зробився змовцем-революціонером. „Загальний голос незадоволення в народі, казав він, навів мене на мої думки і я побачив, що це залежить од несправедливих вимог влади. І я виступив проти самовладного управління, виходячи з палкої любови до рідного краю. Валші закони несправедливі, кріпость їх полягає в силі влади, а не в розумінні мас“. Тут, як ми бачимо, в основі незадоволення лежало необмежене самодержавство. Декабристи-офіцери були командирами в армії, і наочно бачили невимовно тяжке становище підлеглих їм салдат і хоч самі завжди намагалися поліпшити його, але змінити в корні його не могли й самі порівнювали 25-річну салдатську службу, з її муштрою і биттям, з каторгою. А ілюстрацією служила розповсюджена серед салдат така сатирична пісня: „Я отечеству зацита, а спина всегда избита. Я отечеству отрада, в тычках, пинках вся награда. Кто солдата больше бьет — и чины тот достает“.

Основоположник Товариства Сполучених Слов'ян Борисів, побачивши екзекуцію над салдатами в своєму полку, запрягнув собі, що знищить такі кари, хоч-би для цього йому треба було зректися життя. Декабрист Південного товариства Басаргін — так само говорить про такий факт.

Командиром Одеського полку був призначений Ярошевецький, людина неосвічена, зла й груба. За це його ненавиділи й всі офіцери й салдати. Нарешті, офіцери, зібравшись, вирішили кинути жеребок, хто його на дивізійному смотру поб'є. Жеребок випав шт. кап. Рубановському. Той навмисно стояв вільно і навіть вів розмову з сусідами. Ярошевецький, запримітивши це, під'їхав до нього й почав його лаяти. Тоді Рубановський вийшов з рядів, кинув свою шпагу, зволік його з коня і побив його так, що у того довго залишалися на лиці синяки.

А офіцери й салдати, згідно з військовою дисципліною, не могли вийти з рядів і мовчки, і мабуть з великим співчуттям до Рубановського, дивилися на те, якого прочухана задав їхньому командирові цей офіцер, що помстився за офіцерів і салдат і пожертвував собою за них. Це все сталося, поки прискакав сам дивізійний командир і арештував Рубановського, якого за це загнали в каторгу на Сибір; ні він сам, ні офіцери — не виказали на слідстві, що це була змова; а неофіційно виявилось, що бригадний командир почувши, що в Одеському полку готується якесь повстання проти полкового командира, перелякався і перейшов ночувати з своєї палатки в інше місце⁶). Та й як було не обурюватися офіцерам на жорстокі кари салдатам, коли деяким з них траплялося бути самовидцями тих трагічних випадків, коли після бунту в українському військовому поселенні повстанцям-салдатам давали по 12.000, 9.000, 8.000 і т. д. шпіцрутенів і половина їх умирала під ними⁷). Один з таких самовидців був так цим обурений, що написав про це листа начальству. Але хіба це могло мати які практичні наслідки, коли ці кари стверджував сам спорудник цих поселень Аракчєєв і давав про це знати своєму благодійникові — Олександрю 1-му, що мабуть за такі й подібні вчинки одержав прізвисьце „благословенного“, що непорушно залишалося за ним до наших революційних часів, коло воно укупі з титулом Катерини — „великая“ було знищене. Записка ця нарешті дійшла до надійніших рук — голови південних декабристів — Пестеля, що присвятив палкі сторінки своєї „Русской Правды“ військовим поселенцям.

Найбільше яскравим і вдумливим і глибоким з ідеологічного боку являється визнання перед Слідчою Комісією Пестеля, цього найвидатнішого з декабристів, про розвиток його революційних думок. Перші революційні ідеї дали йому політичні науки, які він вистудіював дуже уважно: Член Південного товариства Лорер⁸), що знав його коротко, проживши з ним три роки в Тульчині, оповідає, що у всю довжину кімнат його квартири тяглися полицки з книжками політичного, економічного і взагалі наукового змісту, де викладені були всілякі конституції. Не знаю, чого цей чоловік не перечитав на своєму віку на чужоземних мовах. 12 років він писав свою „Русскую Правду“ і не закінчив. З них він довідався, що добробут і нещастя народів залежить від урядів. В Російській державі він побачив, що влада не відповідає своєму призначенню; звідтіля й виникли його демократичні ідеї. Тяжке враження на нього зробило становище селян, привілеї вищих станів (хоч сам він був син Сибірського генерал-губернатора) Польщі й Фінляндії, яких не мала Росія. Далі він звернув увагу на тягарі салдат і військових поселенців, занепад промисловости, торгівлі і народного багатства, несправедливі суди. Далі од конституційних думок він перейшов до республіканських на підставі зразків сучасних революцій італійської, єспанської і португальської; скільки тронів, каже він, захиталося у ці часи, скільки переворотів утворено; це довело його до переконання, що революції корисні для народів. „Я в них знаходив певні докази неміцности усіх монархічних конституцій і недовір'я народів до монархів, що їх видавали. Це зміцнювало, казав він, мої республіканські і революційні думки і я тоді укупі з іншими, що поділяли мої думки, уявляв собі яскраву кар-

тину щастя для Росії в Республіці, доходив до великої радості і бажав зробити все для здійснення нового ладу і усунення безуряддя і непорядків, проти яких я завжди виступав⁹⁾.

IV. МАСОНСЬКІ ЛОЖІ Й ІНШІ ТАЄМНІ ТОВАРИСТВА НА УКРАЇНІ

Дух незадоволення, навіть серед вищих клас населення України мав своїм наслідком утворення таємних товариств — масонських лож і т. инш. Одначе треба додати, що масонські ложі були напівлегальними політичними організаціями. Масонство — західньо-європейського походження, в Росії воно було звязане з ім'ям Новікова, що засвоїв собі ідеї розумового й етичного самополіпшення людности, братерства. Вольтеріанство і матеріалізм знайшли свого провідника в Радищеві. Новіков і Радищев були представниками різних напрямків. Масонство не ставило собі ні соціальних, ні політичних завдань і було перейняте спиритуалізмом, містикою. Масонство не було ні революційною, ні навіть яскравою опозиційною течією, хоч виникло почасти також на ґрунті незадоволення серед суспільства, — це був вираз в колективній формі індивідуального самополіпшення людини. Хоч багато декабристів перебувало членами масонських лож, одначе батьком декабризма треба визнати не Новікова, з його поміркованим просвітянством, а Радищева з його політичним і навіть соціальним радикалізмом. Він протилежно до реакційного дворянства стоїть, як пізніше оповідають південні декабристи, — за республіканський федеративний устрій, він висловлюється за ліквідацію кріпацтва, за громадянські свободи для всіх. Політичні зміни він бажає проводити революційно, шляхом активного протесту самих пригноблених. Кріпаки, на його думку, повинні сами себе ослобонити повстанням. Тирана імператора треба скинути і вбити, поміщиків він благає звільнити кріпаків, бо рабство шкідливе і для тих і для других¹⁰⁾. Масонські ложі були розповсюджені — ми їх бачимо у Києві, у Полтаві, Одесі, Катеринославі і по інших містах Правобережної України (на Волині й Поділлі), де потім утворилися таємні товариства декабристів. В них входило дворянство, иноді вельможне і дуже багате. В Правобічній Україні в масонські ложі входили і поляки, що відігравали там видатну роль. Вони вносили туди національну ідею, пробуджуючи таким чином навіть українське національне самовизначення. Польсько-український поет Т. Падурра закликав козаків боротися за свою волю з ворогом (очевидно, москалем). Символом Київської масонської ложі, наприклад, була виставлена ідея слов'янської єдності. Членом цієї Київської масонської ложі був губернiяльний маршал (предводитель дворянства) Олізар — чоловік прогресивного напрямку в селянському питанні, він був притягнений до слідства над декабристами і засланий на Сибір. Членом Полтавської масонської ложі, яка в особі свого основоположника Новікова, мала навіть вплив на Пестеля, був батько нової української літератури І. П. Котляревський; там також помітна чисто українська течія. Національно-українська течія знайшла собі яскравий вираз в так званому „Малоросійському Товаристві“; його заснував багатий поміщик Лукашевич, що мріяв

про відродження старої гетманщини, навіяне, можна гадати, патріотичною „Історією Руссов“ псевдо Конієського, яка захопила й тодішнього „історика Малоросії“ Маркевича. Нарешті—бардом України з її гетманщиною і романтичними героями, виступив майбутній декабрист (правда, член Північного товариства, але зв'язаний родиною з Слобідською Україною—Вороніжчиною) Рилєєв. Відомі його поеми, присвячені Україні, про Войнаровського, Наливайко. Я наведу тут уривок з його „Богдана Хмельницького“, де найяскравіше виступає його ідеалізація, його романтика, що далеко стоїть від справжньої історичної дійсності. Рилєєв вкладає в уста Хмельницькому такі заміри:

Отмстить холодное презренье
К священнейшим правам людей,
Отмстить убийства и хищенья,
Безчестье жен и дочерей;
Позорные разрушить цепи,
И, рабства сокруша кумир,
Вновь водворить в родные степи
С святой свободой тихий мир.

Такі були його заміри—і вони, на думку Рилєєва, здійснилися. Ось яку ідилію малює він в наслідку повстання Б. Хмельницького.

„И воцарилася свобода
С тех пор в украинских степях
И стала с счастьем народа
Цвествать радость в селах и градах.
И что потом небес желанным,
Взамену всех наград и хвал
Вождя героя — богом данна
Народа глас его назвал“¹¹).

Коли це писав Рилєєв, він, очевидно, не знав, що український нарід склав про Богдана свою думку, де сказав: „бодай тебе, Богдане, перша куля не минула“. Але ця ідеалізація і романтизм були типові для тієї доби—ними запалиювався спочатку і Т. Шевченко. У всякому-ж разі Рилєєв закликав на захист волі і правди для пригніченого українського народу і сам пішов на шибеницю за нарід.

Хоч деякі декабристи і були членами масонських лож, але вони їх не задовольняли і виникла думка про утворення декабристських таємних революційних товариств.

V. ЗАСНУВАННЯ ДЕКАБРИСТСЬКИХ ТОВАРИСТВ — ПІВДЕННОГО І СПОЛУЧЕНИХ СЛОВ'ЯН

На півночі існувало Північне товариство декабристів, що мало своїх членів, свою управу, вело пропаганду своїх ідей, що вилилися в окрему ідеологію, яка різнилася від ідеології південних товариств;

у нього була й своя тактика. Воно, нарешті, організувало і своє повстання в Петербурзі, 14 грудня 1825 р. На Україні - ж організувалися два свої таємні товариства — Південне і Сполучених Слов'ян, і кожне з них мало знов таки своїх окремих членів, свою ідеологію і програму, і свою тактику. Характерно, що деякий час ці товариства існували зовсім незалежно одно від другого, навіть одне не відало про існування другого і це пояснюється в значній мірі їх конспіративним характером і їх самостійністю. І тільки напередодні повстання в Василькові на Київщині вони дізналися одне про одне і об'єдналися немов в синтез для спільного українського революційного виступу. Повна і систематична історія цих товариств, їх ідеологія і тактика, склад і характеристика їх членів ще не написані, хоч для неї ми маємо багатий матеріал — як почасти офіційний¹²⁾, так і приватній в досить численних мемуарах¹³⁾ і він незабаром ще в великій мірі збільшиться, коли вийдуть справи декабристів цих товариств в виданнях Центрархіву¹⁴⁾. Чимало наведено даних про них також в новіших науково-популярних книжках¹⁵⁾ і хрестоматіях, що вийшли в світ в зв'язку з ювілеєм¹⁶⁾. Ми можемо торкнутися цього питання дуже коротко, занадто схематично, але зробимо це на підставі першорядних джерел, спираючись на визнання самих основоположників цих товариств і наводячи з них коротенькі уривочки.

Раніш було засноване Південне товариство, що мало осередок свій в м. Тульчині і його справжнім основоположником був Павло Іванович Пестель — полковник Вятського пішого полку. Про виключну роль, що відігравав Пестель серед усіх декабристів, свідчить, так-би мовити, його політичний формуляр, що склав керownik справами Слідчої Комісії — Боровков. Пестель, читаємо там, був в числі основоположників таємного товариства, написав для нього статут, поширив товариство в Тульчині і завів там управу; зробився головою Тульчинської Думи з повною над членами її владою і нарешті — був обраний на першого директора Південного товариства. 1820 року на зборах „коренной“ Думи в Петербурзі робив доповідь про вигоди і невигоди монархії і республіки і на підставі його доповіді одногласно була принята постанова про республіканський устрій. В той-же час там-же, на приватніх зборах членів, де вперше говорилося про царевбивство, підтримував цю ідею і доводив, що анархії після вбивства легко буде запобігти утворенням тимчасового уряду. Думку про республіканський лад переніс на південь, подавши її, яко вирішення „коренной“ Думи, а коли було об'явлено про ліквідацію „Союза Благоденствия“, визнав потрібним продовжувати його з республіканською метою і не тільки на це погодив членів його, а також і на скасування престолу зі знищенням усіх, хто був на перешкоді цьому. Для республіканського управління склав статут під назвою „Русская Правда“, доповів про нього на зборах у Києві і приєднав їх до цього. Пропонував ввести республіку шляхом революції, доводив про необхідність страти імператора й усього царського сімейства, обмірковував засоби цього і байдуже на пальцях перелічував свої жертви. А після виконання цього страшного злочину, мав намір примусити Синод і Сенат об'явити тимчасовий уряд, з членів товариства, надавши йому необмежену владу, а усі посади по міністерствах і

армії роздати членам товариства. Мав стосунки з Північним товариством, маючи на увазі об'єднати його з Південним, щоб підняти і там, і тут повстання. Завів стосунки і переговори з Польським таємним товариством, обіцяючи Польщі незалежність і оддаючи їй взяті у неї області при умові допомоги в повстанні і вбивства цесаревича Костянтина. Мав намір заарештувати головну квартиру армії головнокомандувача, почати повстання в 1824 р. при Білій Церкві з замахом на імператора¹⁷⁾. У всіх цих вчинках був обвинувачений Пестель. Але чи справді він був у всьому цьому винний? І на це запитання треба дати позитивну відповідь, бо вона доводиться не лише слідством і доказами його товаришів з таємних товариств, а й його власними, взагалі правдивими визнаннями¹⁸⁾. Пестель грав остільки видатну, першорядну роль, особливо в Південному товаристві, що, як людина виключного розуму, добре розумів, що не міг одмовлятися од того, про що оповідали не тільки викажчики, як Майборода, а й близькі друзі, яких він-же сам і призводив до крайніх думок, а иноді й до крайніх вчинків. Нарешті, треба також звернути увагу на те, що всі майже декабристи не відмовлялися од своїх учинків і мимоволі повинні були називати і своїх товаришів.

Пестель, зробивши досить повні визнання перед Слідчою Комісією, стверджував й вище наведені обвинувачення. Він мусів, скажемо, потвердити свою бесіду з Поджіо про знищення членів царської фамілії, яких вони вдвох перелічували на пальцях¹⁹⁾. І так було з усіма головними вчинками Пестеля.

Пестель хотів бути вождем усіх декабристів, але для Північного консервативнішого товариства він був занадто радикальний і з боку політичного, і з боку соціального—і тому він примушений був обмежитися діяльністю лише в одному Південному товаристві і лише наприкінці міг поширити свою програму і на Товариство Сполучених Слов'ян, хоч це зробилося не без боротьби з боку Слов'ян, бо Пестель, як величезний централіст, не визнавав федералізму і національної ідеї. Лише для однієї Польщі він робив виняток, але, здається, більш з мотивів практичного, тактичного характеру. України, як такої, він не визнавав. бо проводив ідею „єдиної неділимої Росії“, включаючи сюди усі підлеглі їй і навіть майбутні народи Фінляндії, Грузії, Молдавії, не казати вже про Україну, яку він уявляв собі в складі Росії, якої її органічну частину, не визнаючи навіть її національного самовизначення. Виступаючи, як керівник Південного товариства, що поставило своєю найближчою метою революцію на Україні, він, не визнаючи України, як національного тіла, не дбав про Україну, як про автономну частину федерації народів, з яких складалася тодішня Росія. Південне товариство немов повисло в повітрі, було якимось оазисом на українській території серед українського народу. Взагалі у нього ми не бачимо майже нічого такого, що звязувало-б його органічно спеціально з тією територією і з тим населенням, де проводилася діяльність складеного ним товариства. У цій одірваності од місцевого ґрунту полягає його слабкість в значній мірі. І ця одірваність навіть од солдатських мас була у нього й у товариства принципова—така була їх тактика. Його товариші¹⁹⁾ малюють його, як людину, що стояла високо над усіма іншими своєю надзвичай-

ною освітою, особливо політико-соціальною, і ця європейська освіта, що свідком її являється його величезна бібліотека і складена ним „Русская Правда“—поклала міцні теоретичні підвалини для його ідеології; до цього у нього-ж був великий дар слова, що давав йому багато послідовників. В питаннях соціальних він пішов далі своїх керівників-теоретиків, виставивши думку не тільки про скасування кріпацтва, але й про націоналізацію для селян половини усієї землі. Тут він піднявся на височінь, на яку не піднімався ніхто з декабристів, але це гасло, цей прапор залишився лише в його „Русской Правде“ і був закопаний вкупі з нею в землю. Лише для однієї Польщі він робив виняток, даючи їй свободу, яко незалежній державі, але на тих умовах, щоб і в Польщі був такий самий лад, як і в Росії. Взагалі кажучи, Пестель мав великий ухил до теорій і навряд чи його „Русская Правда“ мала велике пропагандистське практичне значіння, хоч не можна одкидати її впливу і на деяких більш освічених членів Північного товариства й того, що це найвидатніший ідеологічний пам'ятник декабристів. Але чи мав він відповідний своєму значінню вплив на українських декабристів, важко сказати, великий вплив робив він сам, як про це свідчать сучасники, хоч треба до цього додати, що в його характері були і негативні риси, що декого од нього одхилили. Цікаві характеристики Пестелеві дають його товариші декабристи²⁰).

Товариство Сполучених слов'ян з'явилося пізніше Південного. Основоположниками його були брати Борисови—Андрій і Петро. Спираючися на власне визнання бр. Борисових на слідстві (хоч тут вони давали суперечні покази, щоб захистити один одного), ми можемо дати таку коротку характеристику їх ідеології, що була також одночасно ідеологією їх товариства. Освіта їх була невелика—вони вчилися дома у батька майора з захудалих дворян, що складав архітектурні плани і цим заробляв на хліб. До думки про утворення таємного товариства довела їх, головним чином, сучасна їм дійсність—усюди вони бачили гніт і неправду, а прочитані ними книжки—грецька та римська історія—і біографії великих людей—Плутарха і Корнелія Непота—збудили в них палку любов до вольности і народоправства. І ось Петро Борисів, побачивши езекуції палками над салдатами, запрягнув собі, що знищить такі звірські кари, хоч-би для цього йому треба було втратити життя. Вони вийшли зовсім з іншого, як ми бачимо, соціального осередку, як Пестель і інші члени Південного товариства, осередку хоч і офіцерського, але далеко більш демократичного і бідного. І вони не зразу дійшли до думки про утворення декабристського товариства, а утворили раніше товариство „Друзей природы“ (13-го травня 1817 р.), що його метою було відродження персони і звільнення віри од забобонів (сами вони були прихильниками французької філософії і вільної думки). Написані були регули і статут для товариства і малося на меті вимагати, коли воно зміцниться, од царя конституції, але вони були знищені. А 1823 року вони заклали Товариство Об'єднаних Слов'ян, в утворенні якого прийняв жваву участь Люблинський, небагатий Волинський шляхтич. Ми вигадали, каже Борисів (звертаю увагу на це слово), для нього далеку мету—об'єднання слов'янських племен

в єдину республіку і написали катехізис і присягу²¹). Характерний і той і другий пам'ятник; обидва вони перейняті ідеалістичним духом і палким ентузіазмом. Наведемо декілька уривків з того і другого. В основі першого лежить ідея братства, знищення рабства, любов до наук, освіти, мистецтва і ремесла, ухилення від фанатизму, гордошів, віротерпимість, боротьба з забобонами, особливо що до станів, чеснота й захист проти неправди, навіть зі зброєю в руках. Що до слов'янського питання, то воно ставиться не досить чітко — говориться про те, що на слов'янській землі, на берегах її морів, треба буде збудувати чотири флота — Чорноморський, Біломорський, Далмацький та Льодовитий. Далі говориться про храм наук і правосуддя, торгівлю і морську силу. Коли ти будеш так поводитися, гордощі тиранії падуть перед тобою на коліна. Такий трохи наївний зміст цього дуже мало обробленого нариса статуту, що в основу його покладено ідею самополіпшення і братерської взаємодопомоги, де майже нічого конкретного нема про панславизм, а що до членських обов'язків, то згадується лише про внесок в 10% з доходів на користь товариству. В присязі товариства звертає на себе нашу увагу також палкий ентузіазм, велика віра в значіння присяги — тут очевидний вплив масонства і сучасного карбонаризму. Присягу складали на зброї. „Саме пекло не примусить мене, — говорив новий член, — відкрити тиранам членів товариства і їхні заміри. Присягаюся, друзі мої, до останньої краплі крові допомагати вам. З мечем в руках досягну мети, нами призначеної. Пройду тисячі смертей, тисячі перепон — пройду і присвячу останній віддих свободі і братерському союзові благородних слов'ян. А коли зламаю цю присягу, нехай меч увіткнеться своїм вістрям в моє серце і наповнить його пекельною мукою, хай хвилина, що буде вадлива для моїх друзів, буде остання в моєму житті“.

Ціла безодня лежить між ідеологічним пам'ятником південних декабристів — Русскою Правдою Пестеля і тільки-що наведеними нами творами „маленьких філософів“ слов'ян, як називав братів Борисових Люблинський.

В своїй практичній діяльності слов'яни були тісніше зв'язані з життям, ніж Південне товариство, і їх тактика була протилежна тактиці Південного товариства — вони думали, що робити революцію треба тільки спираючись на салдат і інші низькі верстви, значить не зверху, а знизу; для цього потрібно було вести серед них раніше пропаганду. Про організацію цього товариства дає цінні відомості видатний член його Горбачевський. Наприкінці 1824 р., пише він в своїх записках, товариство це складалося з малого числа членів, розпорошених до того усюди на Україні. 6 грудня 1824 р. Борисів II і Горбачевський, після довгої наради між собою, прийшли до думки, що для товариства потрібний новий статут. За цим статутом управління справами товариства доручалося президентові і секретареві, що їх вибирали на один рік. В березні 1825 р. члени зібралися в м. Черникові (25 в. од Житомира) і прийняли одноголосно цей проект. Головою тимчасового президіуму обрали Борисова II, щоб на майбутніх нових зборах обрати постійний уряд. Але все це не здійснилося й пішло по иншому, через те, що почалися переговори між обома товариствами

Південним і Сполучених Слов'ян, про їх злиття й прийняття програми Південного товариства, в основі якого лежала „Русская правда“ Пестеля. Горбачевський широко, хоч і тенденційно оповідає про усі перипетії цих переговорів — ми їх наводити не можемо. Досить сказати лише, що Південне товариство уявлялося слов'янам як дуже сильне, що незабаром — 1826 р. — почне переворот і вже склало для Росії конституцію. Серед слов'ян були різні течії — одні стояли за прилучення до Південного товариства, другі були проти, а треті, як Борисів, пропонували вести переговори так, щоб Південне товариство приєдналося до слов'ян і їхньої програми, а що слов'яне візьмуть участь в перевороті, коли він розпочнеться. Після декількох переговорів, після того як Бестужев-Рюмін, права рука С. Муравйова-Апостола, ознайомив слов'ян з проєктом конституції Пестеля в його „Рускій Правді“, назвав імена його членів, зробив вказівки на його зв'язок з російським і польським таємними товариствами, щирість Бестужева-Рюміна привела більшість слов'ян до об'єднання і лише Борисів П не згожувався на це, доводячи, що це буде зрадою перед панславистською думкою слов'ян. Але велика більшість згодилась на прилучення і Борисів залишився з невеличкою групою своїх однодумців. Бестужев-Рюмін казав, що вже дуже сильне Південне товариство не має потреби в нових членах, особливо в „гражданських чинах“, бо революція повинна бути чисто військовою: що-до слов'ян, то вони можуть приймати в число офіцерів і пропагувати своїх салдат. На загальних зборах слов'ян Борисів зробив відчит, а Горбачевський дає нам мету і правила їх. Головною метою своєю товариство ставило звільнення усіх слов'ян од самовластя, знищення національної ворожнечі і об'єднання усіх слов'янських земель в єдину федерацію. Мали визначити межі кожної держави Союзу, ввести у всіх демократичне народне представництво, скликати конгрес для управління ділами усього союзу і для зміни, на випадок потреби, основних законів, а в своїх справах кожна держава федерації управлялась сама по собі. Усюди в федерації треба було поширювати три основи добробуту — піднесення промисловости, моральности і освіти, знищувати забобони в вірі і станах. На думку товариства ніякий переворот не може бути здійснений без згоди й допомоги цілої нації і тому раніше треба приготувати нарід до нового державного ладу, а вже потім дати його йому, бо нарід не може бути вільним, коли не буде моральним, освіченим і промисловим. Хоч військові революції скоріше досягають своєї мети, але наслідки їх небезпечні. Одначе, не вважаючи на тихомірну тактику, Товариство Слов'ян, як каже Горбачевський, мало в своїй природі щось войовниче — про це яскраво свідчила їх страшна присяга на зброї; вони покладали надію лише на своїх братів та на зброю; вони були певні, що свободу здобувається не слізьми, не золотом, а кров'ю, і в їх серцях записані були слова славного республіканця, що сказав: „піднявши меч проти свого государя, треба яко мога далі одкинути його піхви“. Сам Горбачевський помічає різницю в ідеології того і другого товариства і пояснює нам їх об'єднання не єдністю програми їх, а нетерпінням слов'ян, що бажали як найскорше досягти своєї мети (Записки Горбачевського, стр. 3 — 21). В пізньому листі

Горбачевський згадує про такого нетерплячку Кузьміна, що не розібравши як слід, про що йшла мова на нараді, і гадаючи, що вирішили підняти на другий день корпус, виступив зі своєю ротою — і коли за це йому докоряли, то він розлютувався, сказав: „чорти батька про що ви таке балакаєте, — про конституцію, Руську Правду і інші нісенітниця, — а нічого не робите. Коли-б мерщій почати повстання, то це було-б краще від ваших конституцій“. А коли йому почав дорікати за такий спіх С. Муравйов-Апостол, то він і йому відповів: „коли ви будете нас надалі затримувати, то ми й без вас знайдемо шлях до Києва і до Москви“. І це говорив і цього бажав не тільки Кузьмін: цього вимагало усе слов'янське товариство і С. Муравйов не раз казав йому, Горбачевському: „ви цих собак слов'ян тримайте в руках — їх лише тоді треба буде спустити з ретязя, коли прийде час виступати“ (стор. 302 — 303 (22, 24). С. Муравйов-Апостол стояв за зовсім иншу тактику: салдатів і офіцерів треба готувати до виступу, але ніхто з них не повинен нічого знати — вони будуть лише знаряддям для перевороту; хіба ви не знаєте казав він, що за люди російські солдати й офіцери (стор. 27). Зачитавши новий статут Слов'ян, Бестужев-Рюмин заявив, що зробити нарід учасником перевороту буде дуже небезпечно. „Наша революція, казав він, буде схожа з еспанською (1823); вона не коштуватиме ні краплі крови, бо буде утворена лише армією без участі народу в 1826 р. Імператор робитиме смотр 3-го корпусу і тоді ми уб'ємо цього ненависного тирана, ми піднімемо прапор свободи і підемо в Москву оголосити там конституцію“. Горбачевський казав, що од солдат не треба критися, а треба обережно готувати їх до повстання, показуючи на вигоди для них од перевороту, так щоб вони потім, виступаючи озброєні, вели боротьбу немов за свої власні думки і права. С. Муравйов дивився на це инакше й на його думку на салдат треба впливати релігійним фанатизмом, щоб більше викликати у них ненависти до правительства, бо там заборонено коритися царям (стр. 42 — 46.) Так він і зробив в момент повстання Чернігівського полку. Така була досить глибока різниця ідеології і тактики обох товариств. Сам Горбачевський підводить підсумки цієї різниці, підкреслюючи, що члени Південного товариства складалися с аристократичних верхів, покладали надію лише на військовий переворот, не одкриваючи своїх замірів ні солдатам, ні народові. Слов'яни, навпаки, визнавали необхідною підмогу, підтримку усіх станів. У них була потреба в рішучій діяльності і бажання впливати на салдат. Наслідком їх акцій було повстання Чернігівського полку (стр. 51 — 55). Це було не зовсім так, але коли повстання під керуванням С. Муравйова-Апостола, Бестужева-Рюмина вибухло, найзапальнішими проводарями його зробились слов'яни.

VI. ПОВСТАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ

Повстання Чернігівського полку було синтезом діяльності обох товариств, активним проявом їх ідеології. Я не буду тут оповідати про цей виступ декабристів на Україні, бо це справа така важлива і складна, що змалювати її тут навіть в головних рисах буде немо-

жливо; і буде й краще і доцільніше для читача, коли я просто одішлю його для з'ясування цієї справи до систематичної і гарно складеної монографії проф. Добровольського, що друкується в збірнику науково-дослідчої катедри історії української культури, який незабаром вийде в світ у Харкові під моїм редагуванням. Доповненням до цієї монографії треба визнати — матеріали до історії повстання Чернігівського полку, що знайшов В. В. Міяковський і що друкуються в збірникові про декабристів на Україні Укрцентрархіва, а також судну справу про повстання офіцерів Могилівського військового суду, яку знайшла О. Д. Багалій - Татаринова в Ленінграді і яка друкується нині в її обробленні з її коментаріями в вище згаданому декабристському збірникові катедри історії української культури. Тепер, лише для зв'язку подій, я нагадаю те, що подають учасники подій — Горбачевський (228 — 235) (стор. 61 і инш.) і М. І. Муравйов - Апостол. Повстання розпочалося завчасно, бо зараз же після невдалого повстання 14 грудня в Петербурзі став відомий склад членів і керівників обох таємних товариств на Україні, включаючи сюди Пестеля, С. Муравйова - Апостола, — і навіть замір його про підняття повстання на півдні, бо про це довідалися донощики, як Шервуд, Бошняк і Майборода, — останній служив в полку Пестеля. Було зроблено розпорядження про арешт полковником Чернігівського полка Гебелем батальйонного командира цього полка підполковника С. Муравйова - Апостола і його брата Матвія і він захопив їх в квартирі ротного командира Кузьміна в ніч з 28 на 29 грудня 1825 р. Це привело до початку повстання. Гебеля тяжко поранили 4 офіцери, що приїхали виручати Муравйова — Щепило, Соловйов, Кузьмін і Сухинів, а Муравйових звільнили; це було зроблено 29 грудня вранці по старому стилю, а по новому вийде 10 січня 1826 р. — 10 січня 1826 року історичний ювілей повстання. Після цього С. Муравйов підняв 2 гренадерську роту. С. Муравйов увійшов у Васильків, де був обезброшений комендант, замісник Гебеля. Васильківські міщани були заспокоєні С. Муравйовим, фураж і провіант брали за гроші або під квітання. Салдати охоче готувалися до виступу. На другий день о 9-й годині на міський майдан було зібрано усі повстанські 5 рот в повній амуніції. При ротах були офіцери — поручики: Щепило, Мазевський, Кузьмін, Сухинів; тут же знаходилися бар. Соловйов, пор. Полтавського полка, Бестужев - Рюмин, підполк. М. Муравйов - Апостол, підпор. І. Муравйов - Апостол, і ще деякі офіцери. С. Муравйов - Апостол підійшов до рот, роз'яснив їм мету повстання і закликав до нього в ім'я свободи; усі з ентузіазмом відгукнулися на це. Потім одслужений був з наказу М. Муравйова - Апостола молебень і зачитаний складений ним політичний катехізис; цьому катехізисові він надавав величезного значіння з боку агітаційного. Там він підпірав революцію православною вірою. Не повинно бути царів земних — тиранів; є лише один цар на небі Христос. Він провадив повстання проти царя земного в ім'я царя небесного, що одмовляв євреїв од вибору царя, бо той позабирає їх синів і дочерей, оволодіє їхньою землею і зробить їх своїми рабами. В відозві до народа. „З приводу смерти тирана Олександра І-го“ С. Муравйов - Апостол казав: „смерть тирана вказує на волю божу, щоб ми скинули з себе кайдани рабства, що супротивні християнському закону“.

Катехізіс С. Муравйова - Апостола, можливо, був запозичений з Еспанії, хоч релігійний настрій його являється власним, індивідуальним. У всякому разі було-б куди доцільніше, коли-б С. Муравйов викинув інше гасло повстання, скажемо хоч-би про націоналізацію землі згідно з „Рус. Пр.“, зменшення терміну салдатеької служби (про що було сказано, але запізно). В Мотовилівці до повстанців пристали ще деякі роти, а селяни радісно привітали Муравйова - Апостола і бажали успіху цьому великому вчинкові. За офіцерами йшли фельдфебеля. Але трохи згодом і офіцери і салдати почали дезертувати, і це робило погане вражіння на тих, що залишалися. Ми не будемо слідкувати за маршрутом чернігівців, — він був невдалий, хоч, взагалі кажучи, всі бачили, починаючи з командирів, що вся ця справа безнадійна і не викличе тої активної підтримки, якої сподівалися од членів таємних товариств, особливо слов'ян, в Київї, біля Білої Церкви, в Житомирі. Сили С. Муравйова - Апостола складалися, за підрахунком Горбачевського, з 970 салдат при 5 офіцерах, а проти нього виступило незмірно численніше військо ген. Геймара, ще й до того — що найважливіше, — озброєне гарматами, що й тут, як і на Сенатському плацу в Петербурзі, вирішили діло повстанців: і тут, як і там, вони були розстріляні в один момент. С. Муравйов - Апостол, як і Кузьмин були поранені, Щепило і Іп. Муравйов убиті; усі салдати кинулися у розтіч; Кузьмін, поранений з гармати і захоплений у полон, застрелився. Біля 60 салдатів і 12 селян у обозі було убито, або тяжко поранено. Так скінчилося і це невдале повстання. Почалася помста над повстанцями. Горбачевський аналізує хід повстання і марш Чернігівців і наводить причини невдач його; в основу він кладе думку, що С. Муравйов не співчував повстанню в цей несприятливий момент і не дбав про нього; воно викликане було не ним самим, а обставинами. З другого боку, військовий уряд виступив проти нього усіма силами, жваво і енергійно, бо тут ходило про його існування, звязане з самодержавним режимом, на чолі якого став новий цар Микола I, що бачив в цьому повстанні немов повторення 14 грудня в Петербурзі.

VII. СЛІДСТВО, СУД, КАРА НАД ДЕКАБРИСТАМИ УКРАЇНИ

Арешти учасників південного товариства почалися дуже рано. Що-ж до Пестеля, то він був заарештований ще 13 грудня старого стиля, напередодні повстання на Сенатському плацу, далеко од Петербурга, в м. Линцях, в південній частині Київської губ., де стояв Вятський піхотний полк, яким він командував. Тому він і не прийняв участі в повстанні Чернігівського полку. При повстанні Чернігівського полку були заарештовані офіцери, що приймали в ньому участь, і салдати. Далі заарештовано було досить і членів того і другого товариства, а також і деяких не членів. Одну, найчисленнішу групу членів обох українських товариств — судили в Верховному Карному суді в Петербурзі. Що це був за суд, ми побачимо далі, — а перед цим про них велося слідство. В справі повстання Чернігів-

ського полку там судили лише трьох — С. Муравйова-Апостола, його брата Матвія, і Бестужева-Рюміна. Другу групу повстанців-офіцерів судили в Могилеві-Білоруському, а салдат учасників повстання — в Білій Церкві. Притягнута була до слідства далеко більша група, ніж та, що їй присуджено судом до кари — багатьох звільнили за відсутністю доказів, або з якихось причин персонального чи фамільного характеру. З другого боку, не було заарештовано й багато членів обох товариств, бо проти них не було ні листовних, ні усних доносів. Основне правило в товариствах було таке, щоб нові члени не знали прізвища старих, і ми знаємо, яке величезне вражіння на членів Товариства Сполучених Слов'ян зробила заява Бестужева-Рюміна, що в ній він після вагання назвав усіх видатних членів Південного товариства, як і навпаки, як страшенно обурені були члени Товариства Сполучених Слов'ян, коли довідалися, що Тютчев назвав їх імення Бестужеву-Рюмину. Нам відомо також, що ці обидва товариства так конспіративно вели свою лінію, що працюючи майже на одній території в армії, одно не знало про існування другого. Але в руках військового уряду і навіть Олександра I-го були списки членів таємних товариств, про яких і дізнався новий цар Микола I з паперів свого покійного брата. Окрім членів, була маса співчувачих їм (може не дуже далекий од правди був, правда, в той час дуже переляканий змовцями декабристами, Микола I, коли казав, що у них були тисячі таких співчувачів). До верховного карного суду було притягнуто 37 членів Південного товариства і 23 Сполучених слов'ян²²).

Більша частина їх була офіцерами різних полків. Члени Південного товариства були в штаб-офіцерських чинах або аристократичного походження; слов'яни були в обер-офіцерських чинах чи демократичного походження. І ті і другі були розпорошені по різних полках і ротах — піхотних, кавалерійських, гарматних. З Північного товариства було віддано під суд 61 чоловіка. В Могилеві-Білоруському військовий суд судив 17 повстанців, у тому числі й покійників — Кузьміна, Щепила і Іп. Муравйова-Апостола²³).

Верховний карний суд був лише пародією на суд — суда не було, був лише його присуд — все звелось до роботи слідчої комісії. Справжнім верховним і єдиним суддею був сам Микола I: він же був, по суті кажучи, і верховним слідчим, і тюремником декабристів. Це зараз доведено джерелами і написаною на підставі їх розвідкою П. Є. Щоголева — „Николай I и декабристы“, 1919 р.²⁴). Він каже: „предусматривая и вникая во все подробности следствия, царъ является следователем; в кабинете своего дворца он лично или через своих генерал-адъютантов допросил почти всех привлеченных к делу“. Додамо од себе, що про це свідчать самі декабристи, яким цар робив допити... „Но он был, — каже далі Щоголев, — для декабристов не только следователем, но и предусмотрительным тюремщиком-виртуозом. Сняв допрос, Николай первый отсылал арестованного в крепость, в распоряжение тогдашнего ее коменданта Сукина с собственноручной запиской на почтовой бумаге или даже просто на клочке“. Ці записки благоговійно зберіг Сукин й зараз їх видав П. Є. Щоголев. В записках він означав, як треба було поводитися з арештованими

у кріпості; тут було 5 відтінків — просто тримати, тримати гарно, тримати суворо, але гарно, тримати під суворим арештом, тримати дуже суворо, тримати найсуворіше. А як цар розумів це гарно, видно з однієї записки його про Свистунова: „Снабжать всем, что пожелает, т. - е. чаем“. Сам цар робив розпорядження, щоб декого заковували в кайдани; так були заковані Бестужев-Рюмін, Борисів, Андреевич, цей останній впав в якесь безпам'ятство і написав прохання, щоб зняли з нього кайдани, що не давали йому спокою ні вдень ні вночі, а він їх носив вже 3 місяці. Цар міг звільнити од смертної кари 5 повішених, але цього не захотів зробити, а щоб одвести од себе одіум цієї кари, передав цю справу самому Верховному судові, що вже раніше виніс свій присуд (четвертування). Цар вже раніше вирішив, що смертні кари будуть; в листі до брата Костянтина він пише: „затем наступит казнь — ужасный день, о котором я не могу думать без содрогания. Я предполагаю приказать произвести ее на еспланаде крепости“. Значить, він не тільки сам вирішив смертну кару, але й подумав зазначити, де її виконати. Він, як це видно з листа Дибіча до голови верховного суду, написаного з доручення царя, справді не хотів, щоб проливалася кров і тому заперечував четвертування і розстріл (що личить військовим чинам) і усічення голови... але ні слова не сказав про шибеницю, і Верховний суд одгадав таємну думку царя і засудив п'ятьох на шибеницю. Верховний карний суд складом своїх членів був в найвищій мірі бюрократичним класовим судом, тісно звязаним з самодержавієм і не самостійним. Усі подробиці його організації зарані виробив сам цар і Сперанський. Сперанський верховодив в слідчій комісії і її донесіння склав головним чином він. Сперанського підозрівали в зв'язках з декабристами, виставляли навіть його кандидатуру в члени тимчасового революційного уряду. Цар напевно висунув Сперанського не тільки як висококваліфікованого юриста, а і як людину, що повинна була очистити себе, як ліберала, в симпатії до декабристів. І Микола не помилився — Сперанський, не висовуючися серед інших суддів високого бюрократичного рангу, робив те, що повинно було бути приемним для царя. Відомо, що двоє з повішених, в тому числі і С. Муравйов-Апостол, були повішені двічі; завдяки, як пояснює Голєніщев-Кутузов, „неопытности наших палачей“ вони вперше обірвалися.

Помста царя над декабристами продовжується на протязі усього його життя, за часи перебування у засланні в Сибіру. Наведемо декілька уривків зі споминів декабриста Поджіо, який ясно зрозумів цю комедію суда і яскраво змалював в ній ролю Миколи. Він каже, що вживалося мордування, загроз, усовіщення, обітниці, фальшованих доказів; надівали кайдани, сажали на хліб і воду в темні вогкі каземати; „мы заставим вас говорить“, — казали слідчі; в усовіщеннях завжди говорили про милость царя, коли підсудні казатимуть саму правду. І ось усі ми почали говорити оцю правду і дали можливість своїм суддям вигадати для нас такі жорстокі кари. Наші надії не ослабнуть, — пише Поджіо. Нехай забудуться наші ймення в нащадках, нехай забудеться наша справа, але наша правда не вмире, не загине. А що до селянства, то ми перші піднялися для його звільнення од кріпацтва. Поджіо яскраво описує суд над ним і його товаришами Верховного суду,

куди їх привели лише для того, щоб вони вислухали присуд над ними; їх не допитували і не дозволили сказати ні слова. Присуди були стереотипні, схожі одні до одних, остільки безпідставні, що можна було замінити номер перший десятим і навпаки.

По вирішенні Верховного карного суду, Пестеля, С. Муравйов-Апостола, Бестужева-Рюміна присуджено до четвертування, як позакатегорних, і по першій категорії (усічення голови) М. Муравйова-Апостола, обох Борисових, Горбачевського, Спиридова, Барятинського, Поджію, Арт. Муравйова, Вадковського, Бещаснова, Давидова, Юшневського, Андрєєвича П., С. Волконського, Повало-Швейнковського; в другу категорію (в вічні каторжні роботи) — 8 членів південних товариств, в 4-ту категорію (каторга на 15 років) — 9. Далі йшли нижчі розряди. Таким чином, виходить, що членів двох українських товариств Верховний карний суд в великій кількості присудив до найтяжчих кар. З п'яти позакатегорних троє — Пестель, С. Муравйов-Апостол, Бестужев-Рюмін — все-ж таки зійшли на шибеницю — вічна їм пам'ять в наших серцях ²⁵). Офіцери, що приймали участь в повстанні Чернігівського полку, в Могилеві були присуджені до тяжких кар, не виключаючи і смертної кари; але ці кари були трохи зм'якшені: присуджених на смерть засилали в каторгу, хоч перед цим поставили їх на шибеницю; на шибениці також були написані прізвиська тих офіцерів повстанців, що вбито в марші під Триліси. Горбачевський описує це так: Соловйов, Сухинів і Мозалевський були привезені з Житомира в Васильків і виведені на міський майдан, де поставлений був Тамбовський полк і батальйон з усіх рот з дивізії. На майдані стояла величезна шибениця; навкруги її стояв нарід і наїхало багато поміщиків не лише з Київської, а й з Полтавської і Чернігівської губ. з своїми сімействами лише за-для того, щоб подивитися, як вішатимуть бунтівників. Покрівлі будинків і паркани були унізані публікою. Після оголошення сентенції кат обводив кожного з них навкруги шибениці й залишив на деякий час усіх трьох під нею. Тут же прибили до шибениці табличку з прізвиськами покійників: Щепили, Соловйова і І. Муравйова. Так мстився і знущався самодержавний уряд не тільки над живими жертвами, але й над покійниками. Огидні виконавці цього розпорядження, огидні й поміщики і їхні дами, що приїхали здалеку з дітьми дивитися на ту кару, що утворив Микола І.

Що до салдат, що брали участь в повстанні Чернігівського полку, то військовий суд покарав з них 120 чол.; деякі були присуджені до прогнання через строй в 12.000 шпіцрутенів, до 8, 6, 5, 2 і однієї тисячі, деякі лише до 500 — 200 київ, до висилки в Грузію. Для езекуції були виражені їхні товариші салдати Тамбовського і Саратовського полка. Жорстоко салдати били шпіцрутенами розжалованих офіцерів Грохольського і Ракузу, яко дворян.

VIII. УКРАЇНСЬКІ ДЕКАБРИСТИ В СИБІРУ

Про життя українських декабристів ми маємо досить широку мемуарну літературу. Її треба було - б спеціально виучити — це цікава

і чергова тема для нас, — але я в своєму загальному нарисі можу лише зробити на неї деякі вказівки і навести короткі уривки.

Цікаві спомини М. Муравйова-Апостола про його перебування на засилці в Вілюйському. — „Вилуйск, — пише він, нельзя было назвать ни городом, ни селом, ни деревней; была впрочем деревянная двух-этажная церковь, кругом которой расставлены в беспорядке и на большом расстоянии друг от друга якутские юрты и всего 4 деревянные небольшие дома... Юрты эти (таку юрту купив собі і М. Муравйов-Апостол за 200 карб. ас.) четырехугольные строения из крупных лиственных бревен... Осенью, до наступления морозов, стены снаружи обмазываются густым слоем глины, смешанной с пометом, а в начале зимы обкладываются снегом на сажень высоты... Весь день приходилось сидеть со свечкой“. Муравйов у своїй юрті провадив одинокє життя — у нього були книжки і він почав виучувати англійську мову і листуватися з родиною. Літом карою єгипетською була компанія, — і тому чекали зими, коли було краще. М. Муравйов почав дурно навчати дітей грамоти. В 1829 році Муравйова в його юрті відвідав лейтенант норвезької флоти Дуге, якого було послано в Сибір для опрeдeлення магнітного полюса. М. Муравйова перевели згодом в Бухтарманськ, де він лікував населення. Горбачевський в своїх листах з Сибіру дає цікаві оповідання про своє життя там з 1860-х років. Він же згадує про долю своїх товаришів засланців в Сибір. Борисів II (Петро) був засланий в Нерчинський завод, потім в Читу, а звідтіл в Петровський завод, де проживав з братом Андрієм, що збожеволів після смерті свого брата, якого страшенно любив. Басаргін оповідає, що брати Борисови зібрали велику колекцію, яку одіслали проф. Фитеру в Москву.

Борисовим і Волконському трапилося жити в тяжких умовах, ніж каторжанам, бо їх розмістили по одному на півночі Сибіру, де земля не родить хліба і його населення не має. Їм треба було проїхати 10 — 12 тис. верст до міста. Горбачевський був одправлений в східній Сибір в Читу, а звідтіл переведений 1830 р. в Петровський завод в каземат, де робив казенну працю до половини 1839 р., після чого залишився там на поселенні, де проживав і в 60-х роках. Дуже сумна була доля відомого учасника повстання Чернігівського полка Суханова. Його з Соловйовим було заслано в Нерчинський завод. Він, як про це оповідає нам в своїх записках М. Волконська, був страшенно знервований. Коли до нього прийшла М. Волконська, з доручення чоловіка, щоб його хоч трохи заспокоїти, він не хотів її слухати і говорив лише про те, що треба підняти каторжан в Нерчинську, вернутися в Читу і звільнити політичних. Суханів, прибувши до Нерчинська, ухилився від своїх товаришів по повстанні Чернігівського полка — Соловйова і Мозалевського, пристав до каторжан. Вони озброїлися, чим могли, і в числі 200 чол. одступили до Китайського кордону, але їх затримала кордонна козацька варта. Донесено було про це в Петербург і звідтіл прийшов наказ судити військовим судом в 24 години і розстріляти більш винних; по версії, яку наводить Горбачевський, Суханова було присуджено до 400 батогів, і він напередодні кари повісився у тюрмі; це стверджує й Волконська, посилаючись на свідцтво Соловйова і Мозалевського,

які також були притягнуті до слідства, але визнані невинними. Декабристи у засилці проявляли дух товариського колективізму: Басаргін оповідає, що в Петровському заводі вони склали артіль і наводить нам її статут; це була практична і благодійна для всіх установа, — каже він. Декабристи в Петровському заводі виписували на ім'я своїх жінок майже усі російські часописи і газети, а також головніші французькі і німецькі і утворений був порядок користування ними. Заможніші декабристи робили грошові внески для всіх. Деякі з заможних позаводили і свої власні великі книгозбірні. Жінки, що приїхали до своїх чоловіків у Сибір, хоч для цього повинні були дати страшенно тяжку підписку, були за одноголосним свідощтом усіх мемуаристів благодійницями не лише для своїх чоловіків, але й для усієї комуні декабристів: вони підтримували їх морально, матеріально і духовно; це був великий учинок цих подвижниць, висшої духовної краси. На першому місці тут треба поставити кн. Марію Миколаєвну Волконську, яку Некрасов виспівав в своїх „русских женщинах“.

Цікаво, що його поетичне оповідання про зустріч з чоловіком в шахті дуже подібне до дійсності, яку нам описала Волконська в своїх записках. Вона оповідає, що приїхавши в Благодатський рудник, зараз же пішла розшукувати свого чоловіка на роботах. Вона спустилася в шахту і почувши голос офіцера, щоб вона не йшла далі, задула свічку і кинулася прожогом далі. „То были они, работавшие на небольшом возвышении, они спустили мне лестницу, я влезла, ее втащили за мной. Таким образом я могла видеть товарищей моего мужа, сообщить им известия из России и передать имевшиеся для них письма. Моего мужа здесь не было. Я видела Давыдова, обоих Борисовых и Артамона Муравьева. Они были из числа первых восьми высланных из России и единственных попавших на Нерчинские заводы. Тем временем офицер внизу терял терпение: он звал меня; наконец, я спустилась. С тех пор было строго запрещено впускать нас, дам, в шахты. Артамон Муравьев назвал эту сцену моим „сошествием в ад“. В Читинському острозі, де поселили Волконського, усе було спільне: речі, книги, але було страшенно тісно. „Лязг цепей, шум разговоров и песен были нестерпимы для тех, здоровье коих ослабевало. Тюрьма была темная, с окошками под потолком, как в конюшнях“. Літом було краще — кожний обробляв свій город, а зимою було невимовно тяжко. Цікаві спомини про сибірське життя дають дек. Розен і доктор Білоголовий: висока освіта видатних декабристів підіймала рівень і останніх. Деякі з них почали вчитися чужоземних мов, а Завакишин вивчив 13 мов; виучувалися і од товаришів і читаючи на чужих мовах євангелію.

До самої своєї смерті Микола І-й доглядав за декабристами в Сибіру і лише з його „благополучною кончиною“, цеб-то майже через 30 років після заслання, вже наприкінці свого життя, деякі з декабристів України повернулися додому. Але значна частина їх вмерла в Сибіру — чи то в каторзі, чи то на поселенні. Лише Олександр II, через 30 років після 14 грудня, маніфестом од 26 серпня 1856 року дозволив декабристам, що дожили до цього часу, повернутися в Росію. Але з 116 усіх засланих дожило до цього маніфесту

лише 31 та й то дехто з них залишився в Сибіру. У 1858—60 р. р. у Київ приїздив до своєї дружини та до дочки член Південного товариства С. Г. Волконський, за яким і тут ще доглядала поліція. У Києві деякий час проживав, повернувшись з Сибіру, член Південного товариства О. О. Крюків. Проживав у Києві 1857 р. і Бистрицький, учасник повстання Чернігівського полку. Він бідував остільки, що мусів затримати за собою і тут сибірську пайку. Член Південного товариства Поджіо (італієць) повернувся з-за кордону на Чернігівщину, щоб почити поруч зі своїм другом С. Волконським; Волконські-ж—він сам і дружина його М. М.—були поховані на Чернігівщині, в с. Вороньках б. Козелецького повіту. В травні 1857 р. на Київщині гостював Басаргін.

Перебувала у Києві й удова відомого дек. Юшневського (звичайно під секретним доглядом поліції), що поїхала за своїм чоловіком у Сибір, а могла повернутися звідтіля аж у 1855 р., коли чоловік її помер у Сибіру ще в 1844 р.

ІХ. ОЦІНКА ДЕКАБРИСТІВ В ІСТОРІЇ І В ПОЕЗІЇ

Це дуже важна і широка тема. Я не можу її торкатися тут. Обмежуся лише вказівкою на те, що в сучасній ювілейній літературі про декабристів появилася книжка С. Гессена „Декабристы перед судом истории“, 1926, де зроблена спроба вказати бібліографічно і хронологічно на оцінку декабристського руху в урядовій пресі, з боку сучасного їм суспільства, сучасної їм літератури, в їх власній самооцінці, в оцінці їх в 30-х, 40-х, 60-х роках, в добу захоплення декабристами, в оцінці їх офіційними істориками і в сучасній історіографії, в освітленні партійних істориків і радянської преси і, нарешті, в красному письменстві.

Я закінчу тим, з чого почав: що сучасне наукове розроблення декабризму, як соціального явища, розпочате в працях проф. М. М. Покровського і мусить бути продовжено і далі в такому напрямкові, у зв'язку з виданням нових архівних матеріалів про них.

Це про декабризм взагалі, що-ж до декабризму на Україні, то його виучування, і з таким-же соціологічним підходом, також вже почалося.

Правильний погляд на декабристську дворянську революцію, як на першу спробу скинути самодержавство, встановив В. І. Ленін: їх діло не вмерло, його продовжували „разночинці“ народники і Герцен. Але це були перші штурми. А пало самодержавство й увесь з ним зв'язаний соціальний уклад аж тоді, коли виступив пролетаріат в жовтневу революцію.

Такі були у нас три покоління революціонерів, три етапи в розвитку революції.

Так було й на Україні, але на ній зв'язком між змовцями декабристами і пізнішими народовольцями зробився революціонер Т. Шевченко, який високо ставив справу декабристів, присвятив їм чулі рядки в своєму „Юродивому“ і мав намір написати про них цілу поему.

ПРИМІТКИ

¹⁾ Бібліографію тих і других дивись в новішому спеціальному покажчику про декабристів взагалі, в тому числі і про південних, у Вл. Селіванова. Декабристы. 1825 — 1925. Систематический указатель русской литературы. Ленинград. 1925 год. 160 стр. Серед мемуарів, що стосуються до південних декабристів, на чолі треба поставити „Записки дек. I. I. Горбачевского. 1916 р. Серед розвідок треба зазначити капітальну працю В. I. Семевського: Полит. и обществ. идеи декабристов. СПб. 1909, де є чимало даних і про ідеологію південних декабристів. Одинокими і систематичними загальними начерками, присвяченими і південним декабристам, треба визнати праці проф. М. В. Довнар-Запольського — „Мемуары декабристов“. К. 1906 г.; „Идеалы декабристов“. М. 1906 г.; „Тайное общество декабристов“. М. 1896 г.; СПб. 1909; „Декабрьская революция 1825 г. в Гол. Мос. 1917, — № 7, 8, стр. 49 — 75.

²⁾ У Києві вийшла книжечка проф. Вазілевича — Декабристи на Київщині. 1825 — 1925, в Москві — 1925 р. — Збірник за редакцією Б. Л. Модзалевського і Ю. Г. Оксмана — „Декабристы“, де надруковані матеріали про декабристів на Україні; в Харкові — друкуються два спеціальних збірника, присвячених матеріалам і розвідкам про повстання Чернігівського полку і декабристів на Україні — один Укрцентрархіву, і другий — Науково-дослідчої Катедри Історії Української культури — обидва під моїм редагуванням; але основні матеріали про декабристів на Україні готує Центрархів РСФРР, в своєму капітальному 8 томному Согрус'ї документів під загальною назвою: „Восстание декабристов“. Материалы. Туди увійдуть матеріали і про південних декабристів — про повстання Чернігівського полку, і про Південне товариство, і Товариство Сполучних Слов'ян.

³⁾ Випущені, правда, ще цими днями видавництвом „Пролетарій“ у Харкові „Материалы и документы“ за редагуванням М. И. Мебеля, але це є, власне, хрестоматія, де нових матеріалів і документів немає.

⁴⁾ Цей збірник носитиме назву „Декабристи на Україні“, матеріали і розвідки розміром більш 20 арк. друку. Видання Укрцентрархіву.

⁵⁾ Вони є у мене і у О. Д. Татаринової-Багалій і здобуті мною і нею з архівів Ленінграду і Москви.

⁶⁾ Записки Н. В. Басаргина, 1917, стор. 17 — 18.

⁷⁾ З неопублікованої праці О. Д. Татаринової-Багалій про українські військові поселення.

⁸⁾ Русское Богатство, 1904, № 3, 73.

⁹⁾ Павлов - Сильванский, Декаб. Пестель пред верховным уголовным судом, стор. 27 — 31.

¹⁰⁾ Проф. Святловский История экон. идей в Росии. Т. I, 77—87.

¹¹⁾ Собр. стих. декабристов. Т. I, 88, 91.

¹²⁾ На першому місці тут треба поставити докази Пестеля, наведені в книзі Павлова - Сильванського „Декабрист Пестель перед верховным уголовным судом“, „Русскую Правду“ Пестеля в виданні Щоголева, а також катехізіс С. Муравйова-Апостола в книжці Щоголева: „Катехізіс Муравйова-Апостола в його „Истор. этюдах“, 1913 г., стр. 319 — 363. Регули, статут і присяга Товариства сполучених слов'ян у Г. Чулкової „Мятежники“ 1825 г., стр. 196 — 201, короткий звіт про всіх декабристів, у тому числі і південних, в „Алфавіті декабристів, складеному управділом слідчої комісії Боровковим і зараз перевиданому в VIII томі видань Центрархіву.

¹³⁾ На першому місці тут треба поставити „Записки декабриста И. И. Горбачевского“ в Библиотеке мемуаров, вып. II, 1916 г., де ми маємо основний матеріал про ідеологію і тактику цих товариств, про їх об'єднання, про їх членів; хоч цей матеріал потребує ще критичної перевірки на підставі інших мемуарів і офіційних документів (записки Горбачевского писано багато років після подій і в значній мірі на підставі споминів не самого автора, а його знайомих). Мають значіння і записки членів Південного Товариства кн. С. Волконського, Матвія Муравйова-Апостола („Дек. М. И. Муравйов-Апостол „Воспоминания и письма“ 1922 г.), Басаргина „Записки“ 1917 і інших.

¹⁴⁾ Серед цих видань величезне значіння для нашого питання матимуть томи спеціально присвячені справам членів Південного товариства і Сполучених Слов'ян а також спеціально ідеології послідніх.

¹⁵⁾ Особливо у Г. Чулкової і у Штрайха „Декабристы“. 1925 г.

¹⁶⁾ В цих хрестоматіях — уривки з друкованих матеріалів, що стосуються до полудневих товариств; див., наприклад, хрестоматію, видану в Харкові видавництвом „Пролетарій“ за редагуванням І. Мебеля за назвою „Материалы и документы“

або Клевенского „Декабристы“. Хрестоматия Гос. Изд. 1926 р., або Раткевича „Первые борцы против самодержавия“, Рабочее изд. „Прибой“, 1925 г., або, нарешті, Нечкиной и Сказина „Семинарий по декабризму“ за ред. Г. Невського, 1925 г. з гарно розробленою програмою — вивчення декабризму в школах і з відповідною бібліографією.

¹⁷⁾ Восстание декабристов. Т. VIII, стр. 147 — 148 — це є екстракт з ширшої записки про нього у Павлова-Сільванського „Пестель перед верх. уголовным судом“, стр. 160 — 163.

¹⁸⁾ Див. в книзі Павлова-Сільванського відповіді його на запитання Слідчого Комітету з 13 січня по травень 1826 р. про „Союз Спасения и Союз Благоденствия“ про Південне товариство, про зносини його з Північним товариством, про план революції і приступ до неї, про зносини з Польським Таємним товариством, про різні таємні товариства на Україні, на Кавказі і за кордоном (стор. 34 — 123) і докази його в Тульчині 22 грудня 1828 р. (стор. 124 — 132), перші докази в Петербурзі 4 — 6 січня 1826 р. (стор. 132 — 140), докази на Пестеля декабристів — Басаргіна, С. І. і М. І. Муравйових - Апостолів, Бестужева - Рюміна, Лорера, Рилєєва і Бурцова (140 — 156).

¹⁹⁾ Там же — стр. 98.

²⁰⁾ С. Г. Волконський в своїх записках висовував його видатний розум і палкий патріотизм. Лорер називав його навіть у віці геніальним (стр. 73). Якушкин доводить, що він покладався лише на свій розум і не захоплювався чуттям і 10 років невтомно працював в товаристві. (Зап. Якушкина М. 1905, 23 — 24); Басаргін вказував на вплив його логіки, але додавав, що він не мав тієї щирости, яка потрібна, щоб набути у всіх віри і приваблювати до себе. (Записки. 1917, стр. 15).

²¹⁾ Архив Окт. революції. XXI. (431, 432). Г. Чулков — Мятешники 1825 года. 1925. 189 — 201.

²²⁾ Пестель, С. Муравйов - Апостол, М. Муравйов - Апостол, Бестужев - Рюмін, (учасники повстання), Юшневський, б. ген. інтендант армії кн. С. Волконський, ген. майор Давидов, абшитований полковник, кн. Барятинський, ад'ютант головного коменданта 2-ї армії, Поджіо, абшит. подполковник, Муравйов Артам., полк. Повало-Швейковський, полк. Вадковський, прап. Тизенгаузен, полк. Враницький, полк. Крюков, пор. Фаненберг, подполк. Лорер, майор Вятського полка (де був командиром Пестель) Краснокутський, обер прокурор сената Лихарев, підпор. Вольф, штаб лікар Крюков, ад'ют. головноком. 2-ї армії Поджіо, абш. штаб.-кап. Аврамов, полк. Норов, абш. подполк. Янтальцов, подполк. команд. кінно-гарматної роти Івашев, ад'ют. головноком. Басаргін, старший ад'ют. гол. штаба 2-ї армії Корнілович, штабс-кап. Бобріщев - Пушкин І-й, пор. Заїкин, підпор. Аврамов, пор. Загорецький, пор. Поліванов, абш. полк. бар. Черкасов, пор. Фогт, штабс-кап. Булгари. Далі йдуть 23 члени товариства об'єднаних Слов'ян Борисів II (Андрій) підпор., Борисів I (Петро) абш. підпор., Спиридов, майор, Горбачевський, підпор.; Бещаснов, прап.; Песеров, підпор.; Андреевич підпор., Люблінський, волинської шляхти поляк; Тютчев, кап.; Громницький, пор.; Кирєєв, прап.; Фурман, кап.; Веденяпин I, підпор.; Веденяпин II, прап.; Шимков, прап.; Мозгай, підпор.; Іванів, пров. службовець; Фролов II, підпор.; Мозгалевський, підпор.; Лісовський, пор.; Вигодовський, канцеляриста; Берстель, підполк.; Шахирев, пор. Дон. След. Ком., 89 — 93.

²³⁾ Серед них бачимо: Маєвського, Кондирєва, Мозалєвського, Сизинєвського, Белєлюбєвського, Сухинова (видатний учасник повстання), Кейзер — священник, що служив молебня перед виступом полка. (Восстание декабристов. Матеріали. Т. VIII. 1925, стр. 220 — 233).

²⁴⁾ Стр. 3 — 85

²⁵⁾ Госуд. преступления в России в XIX в. В. Базилевский. СПб. 1908, 55 — 67.

²⁶⁾ Записки Горбачевского, 182 — 185.

²⁷⁾ В. Базилевич. Декабристи на Київщині. 1926, стр. 47, 48, 60.

Про структуру державного апарату

Обличчя епохи ні в чім іншому не відбивається так яскраво, як у структурі й штатах її державних установ. Ці історичні риси установ сформулюються звичайно переважними в дану епоху адміністраційно-правними теоріями, що дають в узагальненому та сконцентрованому виді всі рушійні мотиви та поточну практику установ. Якщо перед війною у згоді з спокійним темпом соціальних процесів органічної епохи в основу науки про установи брали поняття юридичної особи, то цим підкреслювалося та й у значній мірі давалося ту усталеність, те, якщо хочете, заперечення руху, що властиві правному побуту цілком сформованої конституційної держави.

Але що це таке юридична особа? Це насамперед правний осередок якоїсь замкненої кривої. Це певне коло прав, гостро виділене з усієї загальноправної площини. Відціля й у понятті установи, основаної на цій теорії, а також у практичних твердженнях про неї, скрізь підкреслюються статичні моменти й моменти відомчого відмежування. З самою назвою установи зв'язується уява про щось раз і назавжди поставлене та ухвалене.

Аж ось на зміну органічної епохи йде епоха катастрофічної війни. Як формулюється поняття установи тепер? Найпоширеніші теорії нашого часу кажуть, що „установа“ — це є певна форма організації соціальних процесів, що має завдання сприяти досконалішому їх розвитку та повнішому усвідомленню. У такій формулі вже почувається та динаміка, що становить найхарактернішу рису всієї нашої епохи. Бурхливі суспільні процеси пристосовують до себе також всі ті організаційні уяви, що на їх підставі складаються державні установи.

Від аналізу загальної науки про установи перейдімо до аналізу окремих функцій. Державі довійськової доби не треба було пропагувати себе, також не треба було в адміністраційній діяльності виробляти постійні організаційні дії, поскільки на першу половину XIX століття його структура зверху до низу цілком сформувалася. Всі зазначені дії потрібні для інших комплексів, що боролися лише за своє право існувати в державі, або проти неї.

Такими комплексами були партії та соціально-економічні течії, як от кооперативні, чи професійні. Тут саме й народжувалися опі всі організаційно-інструкторські та пропагандистські функції, що їх надалі внесено й до апарату держави через військові та революційні події, бо державу примушено доводити своє право на існування. З того часу, як від ніким не заперечуваного панування уся європейська державність в цілому увиходить у площину найелементарнішої боротьби за існування, ясна річ, повинні були зміцнитися також

усі контрольні функції в державі, бо на війні не довіряють, а дивляться пильно.

Спокійна кон'юнктура, що змінюється п'яти—та десятиріччями не вимагає особливого напруження з боку органів, що за нею слідкують, та й самі помилки в кон'юктурі не були такою погрозою для всієї держави в цілому, як за моментів бойового напруження цієї держави. Гарячкова кон'юнктура нашої епохи, цілковита новина її, внутрішнє та зовнішнє бойове становище примушують нові держави випинати свої інформаційно-статистичні функції.

Таким чином ми спостерігаємо, як під впливом епохи відбувається найглибше переродження державного апарату що до виявлення та розвитку таких функцій і таких органів, що їх раніш зовсім бракувало, або що мали дуже малу роль. Але цим справа не обмежується. Перероджуються також ті органи, що зберегли такий самий ідейний та практичний зміст, як і в минулому.

Візьмімо для зразку господарські, канцелярійні та адміністративні групи: цілком природно, що коли головним принципом буває мирна конкуренція й ставка на економію, на допоміжні групи службовців зважають мало. Разом з тим таке-ж спокійне життя, постійна повторенність явищ дає змогу розрахувати хід явищ на подальші часи, дає змогу спостерігати у ширшому полі.

За моментів боротьби, коли на карту ставиться все, вирішає швидкість, навіть на шкоду її якості, яка з'являється лише в умовах розрахунку на довший час. Відціль та майже марнотратна розкіш при визначенні кількості персоналу, що обслуговує установу з одного боку так саме, як і зріст адміністративного персоналу, при чому цей останній з'ясовується ще й тим, що в кожній керовничій функції криється також і функція контрольна.

Нова держава й взагалі всі європейські держави в наслідок війни повинні оперувати новим людським матеріалом, що становить головну масу службовців. Контингент керовничого персоналу також прикро змінився. Цілком правдиво зазначає Франческо Нітті, що наслідком Версальської угоди ми маємо утворення низки молодих, а тому й мало досвідчених урядів і адміністративних апаратів, позбавлених відповідних звичок. Ця справа має наслідком і те, що доводиться якість надолужувати кількістю й тим самим збільшувати кількість персоналу хоч того, що обслуговує, хоч і того, що керує.

Отже ці зміни в адміністративному апараті з особливою силою позначаються в нас під впливом довгої громадянської війни, що цілком зруйнувала старий апарат і поставила новий, в умовах зниження загальної кваліфікації службовчої маси, що в свою чергу вимагала дуже підсилити контрольні та провідні частини апарату. Разом з тим апарат республік, що знову відбудовується, неминуче повинен пройти всю еволюцію від цілком одноманітних початкових форм, в яких ще не диференціювалися моменти виконавчі та моменти розпорядчі, механізм керовничий і скерований ним тіла та одиниці, до форм найскладніших, де цю диференціацію вже здійснено.

Дійсно, лише нещодавно, розглядаючи лікарський відділ нашого Наркомздор'я з його консультантами горляних та вушних хвороб, гінекології, хірургами, фахівцями по сухотах, ми зовсім не могли

визначити, чи то керовничий апарат у ділянці охорони здоров'я, чи то типова поліклініка. Розглядаючи штати окружних земельних управлінь з великою кількістю фахівців з різних галузей агрономії та землеврядування, ми мусили констатувати ту-ж таки відсутність у відомства певної уяви про те, де саме закінчується провідний апарат відомства, та де починається його оперативна сітка. За всіма поясненнями представників відомств у обох випадках почувалося, ніби то відомчий апарат може виконувати те саме, що має робити лише підлегла йому оперативна сітка. Якщо наш апарат характеризує широкий розвиток провідних та контрольних функцій так саме, як і величезна кількість технічного апарату, то, з другого боку, схилення перед наукою й технікою, притаманне революційним епохам, сприяло значному збільшенню у нас груп фахівців, що фігурують у штатах Української Республіки під різними назвами, ясна річ, фаховців економістів, вчених секретарів і т. и.

Розміщення й величин усіх зазначених груп надає особливий вигляд усьому сучасному апаратові Республіки. Цьому апаратові властива цілком певна диспропорція. В ньому, як це ми встановили в ряді статтів, дуже мляво розвинуті виконавчі частини, цеб-то полапки, що тягнуться в саму гушавину населення, й дуже розвинуті верхні головні частини цього апарату. Це відбивається так на фінансовому боці, як і на продуктивності самого апарату.

З фінансового боку справа стоїть ось як: на утримання апаратів центру за кошторисом 1924—25 р. призначено орієнтаційно 5 560.110 крб.; для 9 губерніяльних—10.969.204 крб.; для 58 окружних апаратів 10.474.185 крб. та для 662 районових 28.462.663 крб., при чім остання цифра для районів є вже остаточна. А що кожен спосеред апаратів розташованих вгору по ієрархічних східцях, є переважно апарат контрольно-розпорядчий, апарати-ж низові є переважно виконавчі, то ці цифри виявляють досить ненормальне співвідношення між розпорядчим та виконавчим апаратами, співвідношення, що при ньому витрати на невелику верхню частину майже рівнозначні витратам на розпорощений по величinnій площині Республіки низовий виконавчий апарат. Теж саме стверджують і дані червневого перепису радслужбовців 1924 року—показуючи, що кількість службовців в губерніяльних містах є 119.125 чол., винших-же містах 82.144 чол., а на селі 134.251 чол., відношення радслужбовців до сільського населення рівне 0,6%, те-ж саме відношення для міського населення є 6,6%, цеб-то міських службовців в одинадцяттеро більше, ніж сільських. Це, цеб-то крайня розрідженість низового виконавчого апарату, робить наш апарат надзвичайно дешевим в його абсолютних цифрах.

Візьмімо, порівнюючи, такі краї: Бельгію та Францію з одного боку, Україну з другого. Територія України рівна 446.400 кв. клм., територія Бельгії 30.486 кв. клм., населення України, приблизно, 27 мил., Бельгії ж 7.462.000. Витрат на утримання апарату 1922—23 р. за бельгійським бюджетом було 510.000.000 фр., що на нашу валюту, на підставі паритету франка в 34% буде 68 мил. крб., утримання-ж апарату на 1924—25 р. на Україні було 55 446.162 крб., цеб-то країна, що в п'ятнадцяттеро менша за Україну територією та в четверо менша населенням, витрачає на свій апарат на 13 мил., або на 25% більше,

ніж Україна. Франція, що має 550.000 кв. км. території з населенням в 39 мил. чол. витрачає на утримання (за тим самим паритетом, що й для Бельгії) — 110 мил. крб., чи в два раз більш ніж Україна, про-те населенням своїм вона перевищує Українц лише щось на 40%. Порівняння ми робимо за даними, оголошеними в Празькому виданні „Новая Европа“ Водовозова, при чім порівнювалися тільки адміністративні апарати, виключаючи господарські установи, підприємства, де спостерігається найгострішу різницю нашого державного апарату, порівнюючи з західним, цеб-то, по змозі, ми намагалися створити певну рівність умов для об'єктів, що ми їх порівнюємо.

Як складаються різні групи службової маси в Українському апараті? Цитуємо за відомостями по центру, що їх розробив стат-апарат Оргвідділу ВУЦВК'а в звязку з районуванням. Весь апарат 19 центральних установ був перед районуванням 3.073 чол., після ж районування 3.758 чол. Підвищення на 685 чол., цеб-то на 23%. Відношення групи функціональної до групи невиробничої (керівничої, обліково-контрольної та господарсько-канцелярійної) було перед районуванням 28,5%, після районування 29,2%, чи навпаки невиробничий персонал що до функціонального був перед районуванням 77,5%, після районування 70,8%. На підставі того, що з нижчої групи керівників за наукою Файоля, треба було-б визнати, що біля 50% виконує також оперативні функції, треба й самі пропорції змінити, цеб-то невиробничий апарат що-до функціонального вважати за рівний перед районуванням 67,7% або 2.315 один. та 65,2% або 2.788 один. після районування. Як згадаємо, що Тейлор намічав дуже широко норми для невиробничого апарату, вважаючи найдоскональнішим те становище, коли невиробничий апарат не перевищуватиме 33%,— то буде ясно, поскільки в даному разі ми переступили через ці, теж дуже широкі, як то свідчить практика західно-європейських держав, норми Тейлорові. Співвідношення між щиро адміністраційною групою й всією службовою масою було перед районуванням 11,5% (1.353 адм. перс. до 3.073 обслуг. перс.), після районування 11,8% (442 адм. перс. до 3758), наводимо дуже цікаву цифру співвідношення між обліково-контрольною групою й рештою службової маси. Перед районуванням ця група була 22,6% (697 облік-контр. групи к 3073) після районування 25,7% (966 обл.-контр. гр. до 3758). Ця остання група в звязку з районуванням підвищилася на 27,6%. Провідна група збільшилася на 24,5% і група фахівців на 15,3% (від 365 один. до 434 один.). Приємно зазначити, що в звязку з районуванням, принаймні для центрального апарату, зменшилася чисто господарська група аж на 10%. Канцелярійна група після районування збільшилася на 22,5%. Наведені цифри досить ясно ілюструють становище, зазначене спочатку.

Вважаючи на те, що 1924/25 року ясно позначилася певна нормалізація всього матеріального становища роботи установ, Структурно Штатна Комісія в своїй роботі також ужила заходів до того, щоб ця нормалізація відбивалася на структурі і штатах установ, що через неї проходили.

Всього через ЦСШК лише за останнє півріччя з I/X 1924 р. по I/V 1925 перейшло 24.570 штатних одиниць, скорочено 4.000 од. чи

16,3⁰/. У перевірених відомствах були 863 структ. один., що з них скорочено 126 структ. од. цеб-то 14,7⁰/. Якщо при районуванні можна було скоротити на 10⁰/о саме господарську групу, то основу цьому поклала робота ЦСПК. Корисний вплив її виявився також у тім, що таку велику частину, як Науковий Комітет при НКЗемі, що досі була ізольована від усього апарату НКЗему, реорганізовано таким чином, що всі її секції перебудовано паралельно до оперативних відділів цього відомства, і, таким чином, почалися практичні взаємини поміж його оперативними функціями та функціями науково-технічними. Цілу низку функцій, розпорошених чи просто хаотично розкиданих між різними частинами Наркоматів,—тепер сконцентровано в небагатьох відділах Наркоматів: фінансові функції ВРНГ, що були розкидані між 4-ма його відділами,—тепер сконцентровано в 2-х його частинах, при чому в одній частині,—плановій—ці фінансові справи трактується з планового погляду (економвідділу), у другій з оперативного погляду (фінансово-бюджетовий п/відділ промислового відділу). Також зосереджено функції діловодчі, теж саме, як і всюди зорганізовано машинописні бюро. Функції адміністративні, що були розпорошені в такому Наркоматі, як НКЗдоровля між 4—5 один., також скупчено в один адміністраційний відділ. Цей Наркомат був останнім, що перевів у себе зосередження у момент переходу до 3-х ступеневі системи. Значні зміни зроблено в штатах НКЮ хоч що-до зменшення обслужного апарату, хоч і що-до зменшення в ньому структурних одиниць. Особливо треба зазначити згоду НКЮ визнати свій конституційний відділ за тимчасовий з тим, щоб на-далі його сполучити з п/відділом розгляду законодавчих проєктів. У цій невеличкій справі треба вбачити важливий з принципового погляду початок ліквідації поділу (що не виправдав себе ані теоретично, ані практично) на закони звичайні й закони конституційні. Але найважливіше те, що робота ЦСПК поставила на тверді рейки процес спеціалізації служб і структури відомств, бо до останнього моменту спостерігалось спроби з боку відомств встановлювати у себе функції паралельні до заздалегідь спеціально виділених у Наркоматах. Так НКЗем ще напередодні районування намагався встановити в себе в с.-господарському відділі торгсвельні функції, а такі-ж функції в ВРНГ просто втручалися в ділянку НКВнуторгу. Треба пам'ятати, що в основі структурного поділу установ лежить загальний для всього соціально-економічного життя закон поділу праці. Настирлива інтеграція відомствами в свійому складі функцій сумежних з ними Наркоматів, доводила їх до непримиренної суперечности з цим основним законом, отже відновлення певної перспективи в цій ділянці треба визнати за основну заслугу в роботі ЦСПК. ЦСПК не тільки скасовувала окремі частини й реорганізовувала структуру установ, але й наводила новий структурний поділ. Що-до характеру й компонування функцій, то НКЗем у момент його першої зустрічі з ЦСПК мав вигляд технічного Наркомату, в ньому були всі відтинки агрономічної й землеустрійної професії, але йому бракувало функцій економічних. ЦСПК зазначила, що хліборобство є не лише явище агрономічної техніки, але й галузь соціальної економіки, тому в складі НКЗема виділено міцний Економічний відділ.

Ми зараз хутко переглянули, що зроблено від ЦСШК в ділянці реорганізації наших установ, але ми вважаємо за потрібне вказати й на те, чого ще не зроблено й що слід зробити в майбутньому. Насамперед усі апарати республіки все-ж таки залишилися грубо лінійними. Хоча більшість із них виділили планові й організаційні частини, але ці частини не мають тієї ваги й тих розпорядчих функцій, що їх вимагає для них наука Тейлора. Наслідком цього буває план, відірваний від практики та практика, позбавлена плану. В усіх цих апаратах не відокремлено з потрібною послідовністю керівництво технічне від керівництва оперативного. Наслідком цього буває становище, що його дуже гарно схарактеризував один з відповідальних робітників республіки, зазначивши: коли його призначено керувати однією з великих адміністративних галузей, то він певно уявляв собі ті дефекти, що існують в ній, але що більш він працює в даній установі, то більше йому здається, що в ній все гаразд, при чім такі зміни в своєму вчутті він з'ясовує гіпнотичним впливом тієї рутини й механіки, що в даній установі панує, й це досить природно: треба дати змогу оперативним керівникам відомств бути по-за цією відомчою технікою, що приборкує їх та дозволити їм глянути на свою справу якимось з боку; на Заході цього досягають гострим відокремленням оперативної роботи від технічної й збудуванням окремого інституту секретарів референтів. Невеличку спробу в цьому напрямку й ми зробимо, але її треба на-далі поглиблювати й розвивати.

Нагальний перехід наших установ від лінійної до функціональної побудови проте треба визнати лише за невелику частину того велетенського завдання, що стоїть перед ними в ділянці реорганізації апарату Республіки. Ми в політичній ділянці перейшли від представницької держави до держави соціальної й успіх цього переходу визначатиметься тим, наскільки ми наші апарати зуміємо перетворити з відомчих організацій на організації громадянські. В тій ділянці, де треба найбільш думати про організаційні справи, в військовій ділянці, після світової війни закінчився величезний процес, що-почався по-над 100 років тому, переходу від армії військових фахівців (кондотьєрів) до системи озброєного народу. Ми самі переходимо на територіальну систему, ще поглиблюємо цей процес, що йде тепер по всій Європі. Радія цього процесу полягає в тім, що кадри в армії починають розглядатися лише як кристалізаційні осередки, що навколо них розгортається незчислений перемінний склад. Такий підхід змінює всю техніку воєнної справи й всі взаємини різних частин. Неможна гадати, що вся ділянка громадянського керування може залишитися по-за впливом тих процесів, що досить визначились у двох певних ділянках життя: соціально-політичній й військовій. Першим ступнем до переродження наших апаратів в цьому певному напрямкові має бути: поділ нашого штатного складу на постійний й перемінний склад, при чім перед тим, як винести цій досвід за межі установи, його треба проробити в нетрях установ, хоча-б деяких. Всі ми знаємо класичний зразок реорганізації однієї південно-американської залізниці, що його зробив Форд: суть її в тім, що для певної частини штату цієї залізниці знищено функціональний поділ, цеб-то розпис по посадах: машиніст на паротязі у вільний час мие вагони, скарбник,

коли скарбниця зачинена, виконує, наприклад, обов'язки діловода. За ті вісім годин, що йде робота, перемінний склад весь час пересувається в потрібних напрямках з найповнішим використанням свого часу. Ясна річ, що все це робиться при наявності й певного постійного кадру. Ми ані трохи не гадаємо переоцінювати зазначеного досвіду, але його значіння полягає в тім, що ним уперше вводиться в громадянський апарат ідея загального резерву, що його можна перекинути, як це кажуть військові в найударніші пункти, бо у нас в більшості установ вже вилучені планові й організаційні частини, цеб-то якраз ті самі штабні органи, що повинні керувати резервами й тому, що загальна маса службовців у нас має невисоку кваліфікацію, то, на мій погляд, у нас саме є ті умови, що дозволяють приступити до ширшого здійснення цього досвіду. Ми раніш говорили про принцип поділу праці, як про основний принцип структурної соціології, але доскональне збудування установ можливе лише в тім разі, коли принцип структурного поділу сполучатиметься з протилежним саме йому принципом структурного об'єднання, однак з тим, щоб у основу пристосування й одного й другого покласти добре обдумані й раціональні міркування. Хоч як би розмежувати галузі й компетенції відомств, між ними завжди залишаться певні явища й певні об'єкти, що їх з однаковим правом можна віднести до тієї чи іншої компетенції, так саме, як на межі між органічною та неорганічною природою, між тваринами й рослинами, між рослинами й мінералами є екземпляри, що їх однаково можна віднести й до тієї й до іншої класи: більшість відомчих сутичок буває саме на ґрунті об'єктів, але ми гадаємо, що при певному підході до цих явищ вони можуть і повинні з постійної причини для відомчих сутичок перетворитися на пункт міжвідомчого єднання. На цих саме пунктах має статись непомітний перехід одного відомства в друге, цеб-то вони повинні знайти спосіб для знякшення дуже суворої відомствениости. На початок це можна зробити, створивши хоча-б постійні паритетні комітети.

На цьому ми поки що й станемо з тим, щоб надалі спробувати обрисувати, як вплинув на наш апарат перехід до трьохступеневої системи керування.